

Лариса Кислюк
Інститут української мови
Національної академії наук України

ДИНАМІКА СЛОВОТВІРНОГО ГНІЗДА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На рівні словотвору дослідити динамічні процеси оновлення лексикону можна через моделювання останнього як сукупності гнізд різних типів: словотвірних, кореневих, коренево-словотвірних і потенційних, де «словотвірні – сукупності спільнокореневих слів, пов'язаних відношеннями мотивації, або відношеннями формального й семантичного виведення одного слова з іншого; кореневі, в яких непохідні слова пов'язані відношеннями кореляції або рівноправного співвідношення за спільним коренем; ... коренево-словотвірні гнізда, в яких подано похідні від деяких базових слів зі спільним коренем. Такі гнізда становлять проміжну, перехідну ланку між кореневими та словотвірними гніздами. ... й т. з. потенційні гнізда, в яких реалізовані лише базові слова» (Карпіловська 2002: 5).

Об'єднання нової лексики в гнізда різних типів ґрунтується на синхронному підході до визначення морфемної та словотвірної структури слів і з'ясуванні наявності або відсутності мотиваційних відношень між спільнокореневими словами в сучасній мовній практиці. Такий підхід охоплює нові словотвірні одиниці різного походження та семантики. Гнізда різних типів у їхньому динамічному взаємозв'язку охоплюють і нову лексику, питому та запозичену. Тож аналіз взаємодії гнізд різного типу виявляє динамічні ділянки словотвірної системи сучасної української мови, зокрема, динаміку кількісного наповнення гнізда та складу його категорійно-розрядної структури.

Виявлені зміни й оновлення у гніздах одного типу називаємо внутрішньою або внутрішньогніздовою динамікою словотвірного гнізда. Її виявлено в межах словотвірних гнізд, мотивованих питомими та давнозапозиченими словами, та словотвірних підгнізд у складі коренево-словотвірних гнізд, мотивованих запозиченнями. А трансформацію гнізд одного типу в інший називаємо зовнішньою або міжгніздовою динамікою різноструктурних гнізд. Вона виявляється в переході кореневих гнізд, сформованих іншомовними словами, у коренево-словотвірні гнізда. Запропоноване моделювання динаміки словотвірної системи сучасної української мови через сукупність різноструктурних відіменникових гнізд унаглядає їх розвиток у межах одного типу та перетворення гнізд одного типу в інший.

I. Внутрішньогніздова динаміка характерна для словотвірних гнізд двох підтипів: 1) словотвірних гнізд, мотивованих питомими або давнозапозиченими словами та 2) словотвірних підгнізд у складі коренево-словотвірних (мішаних) гнізд, мотивованих запозиченнями.

1. Словотвірні гнізда першого підтипу – мотивовані базовими питомими словами, такими як *держава*, *мова*, *Україна*, що належать до важливих понять сучасного суспільства, та давніми запозиченнями на зразок *майдан* (у новому значенні «акція протесту, виступ проти влади, режиму») – поповнюються новотворами та неосемантизмами. Розвиток категорійно-розрядної структури таких словотвірних гнізд відбувається:

а) за рахунок експресивно-оцінної лексики (*державонька*, *роздержавнити*, *майданити*, *мовозреченець*, *україноруйнач*, *україночитний*),

б) повторного використання словотвірної моделі з тим самим формантом в іншому значенні (*мовник* – «телерадіокомпанія», «той, хто мовить на велику слухацьку/глядацьку аудиторію», *державник* – «політик, який працює на зміцнення держави», «студент, який вчиться за державний кошт», «державний службовець»),

в) множинності мотивації (*державник, аварійник* – «людина, яка мешкає в аварійному житлі», «людина, яка навмисне створює аварії, аварійні ситуації на дорозі»), що стає причиною появи омонімів у межах гнізда.

2. Динаміка словотвірних підгнізд у складі коренево-словотвірних (мішаних) гнізд, мотивованих новими запозиченнями, виявляється в реалізації системно закладених базових словотвірних категорій, наприклад, дії, діяча, моції (*спам* → *спамити*, *піар* → *піарити*; *медійник* → *медійниця*, *артовик* → *артовичка*).

а) Словотвірні підгнізда, утворені від неозапозичень, які стосуються активно оновлюваних і розбудовуваних сфер на зразок Інтернету, новітніх технологій, стосунків із громадськістю (*есемес, онлайн, піар*), утворюють похідні, які виявляють спеціалізацію, деталізацію базових понять.

б) Словотвірні підгнізда, утворені від давніх запозичень (*дизайн, клон, шоу*), виявляють процеси спеціалізації базових понять і зростають за рахунок як афіксальних, так і складних дериватів. У таких підгніздах можуть утворюватися похідні з оцінною семантикою (*клонороб, шоу-балаган*).

в) Словотвірні підгнізда, утворені від неосемантизмів іншомовного походження, затребуваних мовною практикою суспільства (*медіа, драйв, модератор, номінація, презентація, мобільний*), поповнюються передусім афіксальними похідними.

II. Міжгніздова динаміка різноструктурних гнізд виявляє ступінь і характер засвоєння іншомовної лексики системою української мови. Така динаміка є односпрямованою: це перехід кореневих гнізд у коренево-словотвірні (мішані). Наприклад, у професійному середовищі кореневе гніздо *саунд*, *саундтрек*, *саунд-арт* стає коренево-словотвірним гніздом з появою в текстах похідних *саунд-дизайн, саунд-дизайнер, саунд-дизайнерка, саундтрековий*. Переформатування формально-семантичної структури гнізда супроводжується одночасним збільшенням кореневого гнізда (за рахунок неозапозичень або неосемантизмів) і появою словотвірного підгнізда чи декількох підгнізд (за рахунок новотворів). Причинами стають позамовні чинники – нові суспільні явища й потреби їх номінації.

Таким чином, моделювання різноструктурних гнізд та аналіз їхньої взаємодії у сучасній українській мові виявляє 1) внутрішньогніздову динаміку кількісного наповнення та категорійно-розрядної структури словотвірних гнізд, мотивованих питомими та давнозапозиченими словами, а також словотвірних підгнізд у складі коренево-словотвірних гнізд, мотивованих новими запозиченнями; та 2) міжгніздову динаміку, виявлену в процесі переходу кореневих гнізд, сформованих іншомовними словами, у коренево-словотвірні гнізда, що увиразнює процеси глибшого засвоєння іншомовної лексики та набуття нею словотвірної активності.

Ключові слова: словотвірне гніздо, кореневе гніздо, коренево-словотвірне гніздо, внутрішньогніздова динаміка, міжгніздова динаміка.

ЛІТЕРАТУРА

Жовтобрюх М. А. (відп. ред.). *Словотвір сучасної української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1979.

Карпіловська Є. А. *Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами – омографічними коренями*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002.

Карпіловська, Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирєва Т. К., Романюк Ю. В. *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2017.

Карпіловська, Євгенія А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф. *Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі*. Відп. ред. Є. А. Карпіловська: підготувала електронний оригінал-макет Ю. О. Цигвинцева. Київ: Інститут української мови НАН України, 2024.

Кислюк Л. *Сучасна українська словотвірна номінація: ресурси та тенденції розвитку*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017

Кислюк Л. П. „Підходи до вивчення семантики похідного слова: українська дериватологічна школа в порівнянні з іншими слов'янськими“. Swetlana Mengel (Hg.): *Slavische Wortbildung im Vergleich. Theoretische und pragmatische Aspekte*. LIT-Verlag Dr. W Hopf, Berlin, 2014: стор. 47–59.

Клименко, Ніна Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008.

Ленець К. В. „Тенденції словотворення в українській літературній мові другої половини XX ст.“. *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Українська мова*. Red. nauk. S. Jermolenko. Opole: Uniwersitet Opolski – Institut Filologii Polskiej, 1999: стор. 228–238.

Стишов О. А. *Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*. 2-ге вид., переробл. Київ: «Пугач», 2005.

Ohnheiser I. (red. nauk.). *Słowotwórstwo / Nominacja*. Innsbruck: Univer. Innsbruck; Opole: Uniwer. Opolski, 2003.

ДЖЕРЕЛА

Білодід І. К. (гол. ред. кол.) *Словник української мови*: В 11 томах. Київ: Наук. думка, 1970–1980.

Бусел В. Т. (голов. ред.) *Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики*. Київ–Ірпінь: Перун, 2004.

Бусел В. Т. (укл. і голов. ред.) *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. 3-є вид. Київ–Ірпінь: Перун, 2007.

Головащук, С. І., Пешак М. М., Русанівський В. М., Тараненко О. О. (укл.) *Орфографічний словник української мови*. Київ: Довіра, 1994.

Єрмоленко, С. Я., Бирик С. П., Ганжа А. Ю., Коць Т. А., Сюта Г. М. *Лінгвософія українських текстів XXI століття*. Київ, 2023.

Жайворонок В. В. (ред.) *Російсько-український словник*. Київ: Абрис, 2003.

Жайворонок В. В. (відп. ред.) *Словник української мови*. Київ: ВЦ Просвіта, 2016.

Карпіловська Є. А. (відп. ред.) *Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Київ: ТОВ КММ, 2013.

Клименко Н. Ф. (відп. ред.) *Шкільний словотвірний словник сучасної української мови*. Укл. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П. Київ: Наук. думка, 2005.

Мартиняк Т. П. (укл.) *Русско-украинский словарь иностранных слов. Російсько-український словник іноземних слів*. Харків: Прапор, 1999.

Нелюба А. (заг. ред.) *Лексико-словотвірні інновації (2017–2021). Словник*. Укл. Нелюба А., Редько Є. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2022.

Нелюба А. (заг. ред.) *Словотворчість незалежної України 2012–2016: Словник*. Укл. Нелюба А., Редько Є. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2017.

Поступ. Щоденна львівська інтернет-газета (1997–2006рр.), 02.07.2004

Розкладай І. „Суспільне мовлення“. Сайт *Центр демократії та верховенства права*. <<https://cedem.org.ua/direction-nezalezhni-media/suspilne-movlennya>> 25.01.2025

Сім'я і дім. Газета. №23 (650) 4-10.06.2009.

Скопненко, О. І., Цимбалюк Т. В. (укл.) *Сучасний словник іншомовних слів*. Київ: Довіра, 2006.

Суспільне. *Медіатека*. Бета-версія. Сайт. <<https://mediateka.suspilne.media/media/5288>> 23.01.2025

Туровська, Л. В., Василькова Л. М. (укл.) *Нові слова та значення: словник*. Ін-т укр. мови НАН України. Київ: Довіра, 2008.